

Jugoslavije in Slovenije 1945–1990. V četrti enoti so fondi gospodarstva, ki se delijo na gospodarske zbornice, agrarno gospodarstvo, pridobivanje in pripravo geoloških surovin, predelovalno gospodarstvo, proizvodnjo in distribucijo energije, tisk, prostorsko in stanovanjško-komunalno gospodarstvo, gradbeništvo, posredovanje blaga in storitev, promet in zveze, gostinstvo, finančno gospodarstvo, druge storitvene dejavnosti, razne gospodarske organizacije in dejavnosti. V peti enoti so šolski fondi; najprej so našteje osnovne šole, sledijo srednje šole in fakultete. Nato sledijo šolski fondi dopolnilnega izobraževanja, dijaški domovi in šolske oblasti. V deveti enoti so fondi, ki po provenjenci sodijo med kulturo in znanost. V deseti enoti je gradivo društev, v enajsti enoti pa gradivo zdravstva in socialnega skrbstva. Družbeno politične organizacije predstavljajo dvanajsto enoto, cerkvene ustanove trinajsto enoto. Sledi štirinajsta enota z družinskimi in osebnimi fondi. Kot zadnja, petnajsta enota sledijo razne zbirke.

Najbolj obsežni enoti sta uprava in pravosodje. Zelo dragoceno in staro gradivo je v rodbinskih in družinskih fondih. Vsak fond ima navedeno številko, ime v slovenščini in tudi v tujem jeziku, če obstaja, letnice gradiva, tekoče metre gradiva ter število škatel. Nato je kratko povzeta bistvena vsebina fonda, našteji so pripomočki za uporabo, ustvarjalci gradiva ter historjat ustvarjalca. Nekateri historjati pomembnejših fondov, kot so gospostvo Švarceneg, občina Piran, občina Koper imajo zelo obsežne in izčrpne historjate. Lažje iskanje po Vodniku nam omogoča imensko kazalo s kar 343 osebami ter krajevno kazalo s 363 kraji; oba kazala nam omogočata lažji dostop do virov o eni osebi ali kraju, kar raziskovalcem olajša delo.

Zunanje strani je lično oblikoval Dušan Podgornik, pričajo nam o preteklem času, ki ga lahko spoznavamo le skozi pisne vire. Notranjost knjige je obogatena z reprodukcijami starih dokumentov, kot so vicedominska knjiga notarja in vicedomina Johanesa iz 14. stoletja, dukal beneškega doža Rayneriusa iz leta 1263, razglas beneškega urada za preskrbo z žitom iz leta 1797, knjiga bratovščine sv. Elene iz Podpeča leta 1749, listina avstrijskega cesarja Franca Jožefa I. iz leta 1911, s katero je Ilirsko Bistrice povzdignil v trg, obrazec prisege za župana in svetnike v slovenščini iz leta 1849, katastrsko mapo k. o. Kazlje iz leta 1927, šolsko spričevalo C. k. vadnice v Kopru iz leta 1903, fotografije tamburaškega društva "Sloga" Jelšane, sloparske godbe, društva "Svoboda" iz Sv. Antona, gledališki plakat iz leta 1884, dragocene in bogato okrašene doktorske diplome in lekarniške diplome ter ostalo. To slikovno gradivo nam prikaže bogati zaklad pisne dediščine koprškega arhiva, ki je z Vodnikom dobila svoj trajni pregled in zelo uporabno pomagalo.

Ob vodniku je bila izdana tudi praktična zgibanka namenjena obiskovalcem arhiva, z osnovnimi podatki in urnikom obeh enot v Kopru in Piranu. Kratko je predstavljena zgodovina arhiva, arhivsko gradivo, osnovne in druge dejavnosti arhiva, predstavljena je tudi uporaba gradiva z vsemi napotki in opisom, kako v arhivu ravnamo in kaj lahko pričakujemo. Zgibanka je izdana tudi v italijanskem jeziku, ker Koper in Piran sodita v dvojezično območje. Zgibanka je opremljena s sedemnajstimi nazornimi fotografijami in reprodukcijami dokumentov, načrtov, razglednic.

Ob izdaji Vodnika je bila ob 50-letnici koprškega arhiva pripravljena razstava z naslovom Zgodbe stoletij. Razstavljenih je bilo 11 vicedominskih knjig iz piranske enote kot opozorilo na bogati vir, ki nam priča o vsakdanjiku v 14. in kasnejših stoletjih. Razstavljen so bile: najstarejša piranska vicedominska knjiga, ki sta jo v letu po ustanovitvi urada vicedominirala Perinus, sin pok. Appollonia iz Pirana, in Johannes, sin pok. Henricusa Adalgeria, iz let 1325–1326, imbreviature notarja in komunskega vicedomina Johannisa, sina pok. Henricusa Adalgeria, 1342–1344, zvezek komunske vicedominarije, v katerega je imbreviature zapisoval notar in vicedomin Johannes Henricus, 1345–1366, vicedominska knjiga, v katero so bili vpisani testamenti Pirančanov 1382–1468, knjiga, v katero je komunski vicedomin Antonius, sin Carotusa Vitalisa, zabeležil vse pogodbe, ki so bile sklenjene v času njegovega uradovanja, imbreviaturni zvezek vicedomina Antoniusa Vitalisa 1409–1417, vicedominska knjiga Joannesa, sina pok. Antoniusa Vitalisa, 1443–1449, imbreviaturni zvezek vicedomina Peregrinusa, sina pok. Joannesa Vitalisa, 1443–1449, knjiga, v katero je sklenjene pogodbe vpisoval Christophorus Appollonio 1556–1565, abecedni indeks pogodb o nepremičninah, ki jih je vpisal vicedomin Nicolaus Petronius 1600–1661, abecedni indeks vseh kupoprodajnih in menjalnih pogodb 1612–1652.

Hkrati je ta razstava opomin na nevrnjeno gradivo koprškega komuna iz Italije, ki ostaja raziskovalcem nedostopno, kljub temu, da mineva že šestdeset let od podpisa mirovne pogodbe med Italijo in Jugoslavijo.

Mirjana Kontestabile Rovis

Janez Kopač, Lokalna oblast na Slovenskem v letih 1945–1955, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 29, Ljubljana–Kranj 2006, 383 strani

Lokalna oblast, o kateri govori knjiga mag. Janeza Kopača, je pritegnila pozornost arhivov najprej v zvezi s spremembami pisarniškega poslovanja. Tako je že leta 1958 dr. Sergij Vilfan, tedaj ravnatelj Mestnega

arhiva ljubljanskega, v Arhivistu objavil prispevek z naslovom Pisarniško poslovanje in arhivska služba, v katerem je opozoril na korenite spremembe pisarniškega poslovanja, do katerih je prišlo pri ljudskih odborih. Ocenil je, da je nov sistem pisarniškega poslovanja napreden in koristen ne le za potrebe operativne manipulacije, marveč tudi v perspektivi arhivske službe. Na zborovanju republiškega društva arhivskih delavcev v Škofji Loki novembra naslednjega leta sem v referatu o arhivih občinskih ljudskih odborov opozoril na resen problem v zvezi z njihovimi fondii. Tudi pri organih lokalne oblasti je namreč gradivo skokovito naraščalo in ti so se srečavali z vedno večjo prostorsko stisko pri svojem arhivu. Oddelek za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti pri Predsedstvu vlade LRS je skušal problem rešiti enostavno s tem, da je predpisal splošen rok hrambe za navadne spise krajevnih ljudskih odborov 10 let. Nemara naj bi bil to tudi prispevek v boju proti birokratizmu, seveda pa je pomenilo nevarnost za ohranitev teh fondov. Arhivske ustanove so tedaj prevzemale le še zelo malo gradiva, nastalega pri organih nove družbene ureditve. Sodobnejši predpisi o škartiranju, kot smo tedaj rekli odbiranju, ter ureditev arhivske mreže so bili skrajno nujni.

Na ista vprašanja sem opozoril tudi v referatu Arhivsko gradivo v komuni in okraju na skupščini Zveze društev arhivskih delavcev Jugoslavije na Bledu septembra 1961. Pri tem sem lahko ugotavljal, da so bili tedaj še zelo redki primeri, ko se je gradivo, nastalo po osvoboditvi, uporabljalo za zgodovinsko-raziskovalne in druge študijske namene. Lahko rečemo, da je bilo takrat zanimanje arhivov za sodobno gradivo tako rekoč pred zgodovinarji. Na splošno so lokalni arhivi poudarjali, da se skoraj vsakodnevno iščejo podatki za potrebe operative in občanov iz gradiva ljudskih odborov. Prihajali so utemeljeni predlogi, da bi se naredil pregled organizacije ljudskih odborov, ki se je pogosto spreminjala, kar bi bilo zelo koristno tako pri uporabi in nič manj tudi pri obdelavi gradiva. V ta namen smo se na društvenem odboru celo dogovorili za pripravljalni odbor, žal pa je pri tem ostalo, ker ni bilo potrebnih sredstev, nemara pa smo tudi ob majhnem številu zaposlenih v arhivih, nekoliko precenili svoje moči ob delu, ki ga je še zahteval Vodnik po arhivih Slovenije. Pač pa se je dr. Vilfan – navezujoč se na ta predlog – leta 1963 zelo navduševal za pripravo upravno-historičnega zemljevida Slovenije s spremnim besedilom in ki bi seveda upošteval tudi najnovejši čas. Zahtevna zamisel, ki ji je bil nemara vzor Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer Avstrijske akademije znanosti, pa žal ni bila uresničljiva, ker ni bilo mogoče zagotoviti zanjo predvsem neko trdnejšo organizacijsko osnovo.

Korak naprej je pomenilo arhivsko zborovanje v Kočevju oktobra 1977. Tu sta imela med drugim predavanje dr. Vasilij Melik o upravni razdelitvi Slovenije po letu 1945 in dr. Jera Vodušek Starič o organizaciji oblasti v Sloveniji po letu 1945. Na naslednjih arhivskih zborovanjih je bilo sicer še nekajkrat govora o povojni lokalni oblasti in njenih fondih z različnih vidikov, tudi večkrat se je pisalo o tem, toda vse bolj na neki splošni ravni (gl. seznam literature v knjigi mag. Janeza Kopača). Na idejo, da je potrebno v prvi vrsti ustvariti pregled nad mogočnim aparatom, ki ga je ustvarila tedanja oblast na lokalni ravni, se je kar nekako pozabilo. Morda se je potreba po takem pregledu še bolj občutila po letu 1990 zaradi naraščajoče uporabe obravnavanih fondov v zvezi z denacionalizacijo in popravljanjem krivic.

Po svoje je ta kratka zgodovina zanimanja arhivov za probleme gradiva povojne lokalne oblasti in njihovih ustvarjalcev kar dobra šola za bodoče, če samo pomislimo, koliko arhivskih delavcev je vedno znova začinjalo po uradnih listih sestavljati upravne razdelitve in koliko dela bi odpadlo, če bi že imeli knjigo mag. Kopača. Zato pa gre vse priznanje avtorju za pogum, da se je tega dela lotil ter seveda za vloženi trud. Ne nazadnje pa imajo arhivski fondii organov povojne lokalne oblasti tudi nek simbolni pomen. Ob njih se je namreč šolala generacija slovenskih arhiv-

skih delavcev in spoznavala v praksi večšine vsakodnevne dela.

Kopačeva knjiga obsega 383 strani in obravnava oblastne organe, za katere je zvezna ustava iz leta 1946 vpeljala naziv ljudski odbori. Ti so se razvili iz narodnoosvobodilnih odborov, ki so prevzeli oblastne funkcije od terenskih, rajonskih (okrajnih), okrožnih in pokrajinskih odborov Osvobodilne fronte. Do tega je prihajalo na podlagi volitev v narodnoosvobodilne odbore, kar se je ponekod dogajalo že na osvobojenih območjih, v večini primerov pa poleti 1945. Tesna povezava političnih in oblastnih organov je ostala še naprej, tako v obliki paralelnih struktur organov KPS in OF, še bolj pa se je kazala v spajanju vodilnih partijskih funkcij z vodilnimi funkcijami v izvršilnih odborih ljudskih odborov.

V uvodu razčlenjuje avtor nekatere načelne značilnosti nove organizacije oblasti na lokalni ravni. Dejansko uvodno poglavje, tudi glede na obravnavano časovno obdobje, pa predstavlja naslednje poglavje, ki govori o odborih Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnih odborih v času okupacije. Nova revolucionarna oblast namreč ni oblikovala svojih organov šele po končani vojni, ampak glede na možnosti in potrebe, že med vojno.

Poglavje z naslovom Upravno-teritorialni razvoj govori v prvem delu o stanju v Slovenskem Primorju, ki po maju 1945 do priključitve Sloveniji (leta 1947, oziroma 1954) v glavnem še kaže značilnosti medvojne organiziranosti; obdržali so tudi naziv narodnoosvobodilni odbori. Obsežnejši drugi del pa je namenjen podrobni pregledu sprememb upravno-teritorialne razdelitve Ljudske republike Slovenije, pri čemer razlikujemo šest faz. Glede same strukture oblasti pa moramo poudariti, da je z odpravo lokalne samouprave ta postala enotna. Ljudski odbori so bili hierarhično organizirani v več stopnjah, kar je zagotavljalo zanesljivo vodenje iz enega centra. Številne spremembe upravno-teritorialne razdelitve dejansko kažejo na prizadevanja, da bi bil ta cilj čim bolj dosežen.

Naslednje poglavje obravnava organizacijo narodnoosvobodilnih in ljudskih odborov. Vsi odbori so bili sestavljeni iz predstavniškega (ljudski odbor) in izvršilnega organa (izvršilni odbor). Prvi so bili direktno voljeni, izvršilne odbore pa so volili predstavniški organi izmed svojih članov; ti so imeli v svojem sestavu tudi upravni aparat. V obravnavanem obdobju so imeli vodilno vlogo izvršilni odbori, ki so v praksi delovali dokaj neodvisno od ljudskega odbora. V skladu z načelom t. i. demokratičnega centralizma pa izvršilni odbori za svoje delo niso bili odgovorni samo svojemu ljudskemu odboru, temveč v praksi predvsem izvršilnemu odboru višjega ljudskega odbora; ta je mogel tudi odpraviti ali zadržati akt nižjega ljudskega odbora. Iz tega se vidi, kako so ljudski odbori poslovali pretežno kot administrativni podaljšek

višjih organov državne oblasti. Načelo demokratičnega centralizma glede odnosov med ljudskimi odbori je bilo odpravljeno po letu 1953.

Po splošnem in republiškem zakonu o ljudskih odborih iz leta 1952 ti niso imeli več izvršilnega odbora, temveč so se pri njih ustanavljali sveti za posamezna področja državne uprave, kar naj bi omejilo oblast izvršilnih in upravnih organov. Do uveljavitve samostojnega položaja in razširjenih pristojnosti upravnih organov pa je prišlo šele z zakonom o upravnih organih v LR Sloveniji v leta 1956. Skladno z dograjevanjem političnega sistema na samoupravnih temeljih so leta 1952 okrajni in mestni ljudski odbori dobili zbor proizvajalcev kot predstavniško telo proizvajalcev, občinski ljudski odbori pa dvodomne zbornice šele leta 1957.

Poglavje z naslovom Volitve v narodnoosvobodilne in ljudske odbore obravnava vprašanje volilne pravice, posebej v prvih letih po vojni tudi odvzem te pravice, nadalje način kandidiranja odbornikov, postopek volitve ter odpoklica odbornikov. Knjiga daje izčrpen historiat volilne zakonodaje, ki je služila Komunistični partiji kot instrument za kadrovanje v ljudske odbore. Varovalka je bila tudi omenjeno načelo t. i. demokratičnega centralizma, ki je omogočalo, da višji ljudski odbor razpusti nižjega, če je ocenil, da deluje v nasprotju z ustavo in zakoni (lahko tudi samo izvršilni odbor ali le posamezne člane).

Naslednje poglavje daje izčrpen prikaz predpisov, ki so urejali pristojnosti narodnoosvobodilnih in ljudskih odborov. V letih 1946 do 1952 so bili ti predvsem obremenjeni z izvajanjem predpisov in odločitev višjih oblastnih organov. Po splošnem zakonu o ljudskih odborih iz leta 1952 tudi niso imeli več funkcije neposrednega upravljanja lokalnega gospodarstva. V procesu decentralizacije so se nato stalno širile njihove pristojnosti, v ospredje je stopalo zadovoljevanje lokalnih potreb.

Da bi dajali videz političnih pravic, ki omogočajo državljanom enakopravno uveljavljanje v političnem življenju, je zakonodaja o ljudskih odborih vsebovala tudi institut zbora volivcev, o čemer govori posebno poglavje. Leta 1952 so ga začeli opuščati, svojo vlogo pa so ohranili zbori volivcev v zvezi s kandidiranjem za volitve.

Naj zaključim z ugotovitvijo, da je delo mag. Kopača pomemben prispevek k poznavanju in razumevanju prvega desetletja po drugi svetovni vojni v Sloveniji. Poseben pomen pa ima v tem, da bo v veliko oporo raziskovalcem pri preučevanju dejanskega stanja in problemov, ki so se v tem času porajali na posameznih območjih.

Jože Žontar